

II. 880.974

50

ВАСИЛЬ СІМОВИЧ

**ПРО ПОГОЛОСНЕНЕ
УКРАЇНСЬКЕ „Л”.**

ЛЬВІВ, 1936.

C, 2

R.

Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“
т. CLV, ст. 139 (3) — 152 (16).

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Чарнецького 26.

16-153
ВАСИЛЬ СІМОВИЧ

**ПРО ПОГОЛОСНЕНЕ
УКРАЇНСЬКЕ „Л”.**

ЛЬВІВ, 1936.

Відбитка з „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“
т. 155, ст. 139 (3) — 152 (16).

II. 880.974

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Чарнецького 26.

В українській мові появляється поголоснене (вокалізоване) „ла у двох випадках:

1) у праславянських сполуках њl + cons., ьl + cons., типу: *doꝛh*, *voꝛk*, та

2) в чоловічому роді минулого часу після голосівок, типу: *čytaꝛ*, *xoťiꝛ*, *koloꝛ*, *xodyꝛ*.

Перше явище українська мова поділяє з полабською (*tāusty*, *vāuk*), з білоруською та із словінськими говорами, друге бачимо ще й у білоруській мові та в деяких говорах північноросійської (олонецький, потемський). Щось подібне знає в обидвох випадках і сербохорватська мова, а саме — її штокавський говір, при чому тут це явище чисто фонетичне, охоплює всі випадки в мові: коли *л* нашлося після голосівки, воно все, на різний спосіб, поголоснювалося, порівн. *dug*, *vuk* — із одного боку, і — *čitao*, *chodio*; *oreo* [орел — *orla*], *deo* [діл — *dela*], і далі: *stō* (*stola*), *vō* (*vola*), і навіть *seoski* (сільський), *čitaonica* (читальниця), з другого. Тимто в порівнянні з українським поголосненням „ла аналогія неповна. Єдина білоруська мова виявляє тут повну аналогію, до того ж рефлекс поголосненого „ла ув обидвох випадках той самий, що й у мові українській (*voŭk*, *chadziŭ*).

* * *

У першому випадку ми в українській мові маємо до діла з явищем чисто фонетичним. Кожне >l« у сполуці: њl, ьl + cons. вокалізується, і то не тільки в корінних українських словах, але й у запозиках (пор. *шовк*). У таких словах, як *Холм*, „ла живе тільки тому, що це назва, подібно, як воно й досі залишилося в назвах місцевостей, головно, на західній українській території, пор. *Волчківці*, *Долге*, *Здолбунів*, *Стольне* і т. д. побіч — *Товсте*, хоч у перших трьох назвах, побіч архаїчного „ла, почуєте в устах народу нову вимову: *Вовчківці*, *Довге*, *Здовбунів*.¹⁾ Зате у прізвищах таке „л“ уперто нераз зберігається (пор.,

¹⁾ Вимова з „л« — інтелігентська, а інтелігенція зберігає архаїчну форму під впливом польської, чи російської урядової номенклатури

н. пр., *Волк, Волчук, Должицький, Чолган* і т. д.). Щодо „л“ у слові „полк“ (таксамо „полковник“), то воно збереглося, бо *полк* — військовий термін. А проте побіч архаїчного „полк“ живе в говорах і нове „повк“ (роцк), пор. Словник Грінченка III, ст. 233.

Цікаво помітити, що таке поголоснене „л“ появляється вже в пам'ятках XV. ст. (вперше в Минеях із 1489 р.: „невдовзѣ“, пор. „Рускій Филологическій Вѣстникъ“, 1893, № 1, ст. 101). Тоді ж таки воно почало появлятися, за аналогією, в запозиках із польської мови, де ця мова мала сполуку *oł + cons.*, пор. *Витовтѣ* (буков. грамота з 1425. р.), *Кгастовтѣ* (грамота з 1452. р. в „Archiwum ks. Sanguszków I, ст. 47 — при польському Gaschtoltowycz, ibidem, ст. 67). Так і тепер ми маємо в усіх таких запозиках із польської мови, де є сполука *oł + cons.*, — українське *ов (оу)*, пор. *żołnierz* — *жовнір* (у прізвищі — *Жолнірчук*)

kołnierz — *ковнір* (наддніпрянське „комір“ — тепер літературне — явище пізніше)

kołdra — *ковдра*

kołtun — *ковтун* (у прізвищі — *Колтушок*) і навіть

ołtarz — *вігтар* < *овтар* [із іканням].

Сюди належить: *бавван, бавваніти* (пор. поль. *bałwan*, рос. *балван*), *бовдур, ковпак* (у прізвищі — *Колпачкевич*), *бовтати* і т. д.

У сполуках із іншими голосівками в запозиках, н. пр., у сполуці *a + l + cons.*

вокалізація „л“ цілої української етнографічної території не охопила. Ми вживаємо частіше

Гвалт (*Gewalt, gwałt*), *малпа* (*małpa*), ніж — *Гвавт, мавпа*, і знаємо тільки

шталт та архаїчний церковний *псалтир*.²⁾

До того ж у перших двох прикладах (хоч слова „мавпа“ вживає, н. пр., Леся Українка, тільки *у* в цьому слові знає Словник Грінченка, II, 395, обидві форми допускає академічний російсько-український Словник, III, 7) — сполука *au + cons.* викликає в нас вражіння вульгарности.

Та українська мова знає кілька слів, що в них у сполуці якийнебудь (не—о) *vos. + l + cons.*

(пор. *Dołhe, Wolczkowiec, Zdołbunów*, в УССР урядова назва „Здво́буніє“, рос. Здолбуново). Пор. іще бойківську назву села „Довжки“ або „Вовче“ (ця остання назва записана в С. Рабіївній, пор. *Dialekt Bojków, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademji Umiejętności“*, т. XXXVII, червень, 1932, № 6, ст. 23, в місцевій фонетичній вимові *доуц'у*), хоч бойки кажуть і „Должки“ та „Волче“ (з записів Ярослава Рудницького в терені; за дані — щира йому подяка. *В. С.*)

²⁾ хоч, н. пр., Огієнко пише і „псавтиря“.

появляється на всій українській території то „*l*“, то „*ʎ*“, при чому форми з „*ʎ*“ виступають, із д е б і л ь ш а, на — заході, на сході переважають форми з „*l*“, але ж відомі одні та другі:

саджалка (на сході) й сажавка (на заході),
сопілка „ „ „ сопівка (здебільша, на заході, здрібніле тільки — сопілочка),
горілка „ „ „ горівка (на цілому укр. етн. просторі, здрібніла форма: горілочка й горівочка, Грінч., I, 311),

гойдалка (Чернигівщина¹) й гойдавка (Гуцульщина²)

тарахкалка й тарахкавка (Грінч., IV., 247)

гаїлка (на сході) й гаївка (на заході обидві форми).

Появу такого поголосненого „*л*“ у перших п'ятьох прикладах легко засоціювати з дієслівними формами минулого часу чол. роду дієслів: саджати, сопіти, горіти, гойдати, тарахкати (саджав, сопів, горів, гойдав, тарахкав). В останньому слові, де етимольогія ще неясна (зводять же „гаїлку“ з „глаголікою“, себто, зі словом „глаголати“), появу *ʎ* можна пояснити собі такою народньою етимольогією, як:

май : маївка = гай : гаївка.

А так, вокалізоване „*л*“ бачимо ще йно у слові *нів*, порівн. ст.-укр. полк. На наш погляд, коріння цього *ʎ* треба шукати у сполуці

polъ + vьtora,

де голосисте „*l*“, після зникну глухого „*ʒ*“, асимілювалося до найближчого „*v*“ [як, н. пр., у слові *molva > mova*], отже

**pоѡѡtora > *pоѡtora > pѡtora > pѡtora*³)

(в інших славянських мовах „*v*“ випало, н. пр. в поль., чи в рос.), при чому із затратою слова „вторий“ ув українській мові пропала і свідомість того, що це слово зложене⁴), а просто

¹) Пор. Матеріяли до українсько-руської етнології, III. (за редакцією Хв. Вовка), вид. НТШ., Львів, 1900, ст. 169.

²) Пор. Бронислав Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття (Український діалектологічний збірник, кн. I. видання ВУАН., „Праці діалектологічної комісії“ під головуванням акад. А. Е. Кримського), Київ, 1928, ст. 38. Кобилянський занотує, побіч цієї форми в гуцулів, ще й загально-відому скрізь форму: „гойданка“.

³) Можна тут говорити і про випад *ʎ < l* у першій половині слова в тому часі, коли корінне *o* перейшло було в *u*, як це воно сталося у слові „пуголовиця“ (**polъ + holovuca > *pоѡholovuca > pѡholovuca*), але ж тоді важко говорити про поветання (абстрагування) окремого терміну „нів“.

⁴) У мовній свідомості простого народу вже здавна немає розуміння, що, н. пр., „вівторок“ тому так зветься, що це другий день після

абстрагувався окремий технічний термін на число $1\frac{1}{2}$ (півтора); до того ж часу перша частина сполуки дісталася до таких числових висловів, як: *півтретя*, *півчверта* і т. д., а далі й до слів: *північ*, *південь* (останнє слово вже нової формації за аналогією до *північчя*), і нарешті абстрагувалося окреме слово *пів*, побіч *половина*. В інших подібних випадках ми так загально в українській (і літературній) мові поголосненого „л“ не бачимо, пор. *на-с-ніл*, як не бачимо його, зрештою, так узагалі в середозвуці, пор. *иволга*, *гилкотіння*, *гилкотати* й далі: *галка*, *булка*, *кобілка*, *голка* й т. д.

Правда, у значній частині південно-західніх українських говорів (Бойківщина, Гуцульщина, Покуття, Опілля, Буковина, північна Басарабія) видко в середозвуці сильну тенденцію до поголоснювання „л“ після голосівок перед твердими приголосівками, головню перед сучасними наростками -ка, пор. *к'іцкы* (кілок—звідтіля подекуди називн. одн. *k'ivok*, пор. Janów, Gwara Moszkowiec..., ст. 49), *кобіцка* (кобеля) або гуц. *тобіцка* побіч *тобілка*, *руцка* (пилка, звідсіля навіть здрібніла форма *рувоцка* = пилочка), *стріцка* (стрілка), *вуцкы* (вилки), *Ботуцка* (село Ботелка¹). Ця тенденція така сильна, що поголоснення захопило й паляталізоване „л“, де воно (головню перед сучасним наростком -ко, -ка, -ник, -ний, -ба, -це) диспаляталізувалося. Відома вона й на Лемківщині, пор. *т'іцна*, чи декуди *к'іцна* (тільна) *korowa*, побіч *t'ılna*, *біцше* (більше), *копорецка* (конопелька), а далі на Бойківщині: *сіруцно* (ціпильно), *р'іцнуні* (бджільний), *стріцба* (= стрільба), побіч *strılba*²), *videyci* і *videlei*; на Гу-

неділі, або „повторити“: сказати щось у друге (є розуміння = сказати щось іще раз). Тимто в назві „вівторок“ могла так легко появитися редуплікація „в“ в назвуку. Галицька інтелігенція довго силкувалася підтримувати в себе цю свідомість (що „вівторок“ другий день після неділі), тимто, всупереч народній назві на майже всьому просторі українських земель, пробувала вводити назву „второк“, та тільки після війни ця назва пропала з (часописного) ужитку.

¹) Пор. С. Рабіївна, op. cit. ст. 23; В. Кобилянський, op. cit. ст. 38; J. Janów, Z fonetyki gwar huculskich, „Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski, vol. II, Краків, 1928, ст. 266, 271; Janów, Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych, Львів, 1926, ст. 40, 50; І. Зілинський (прикладн з Опілля), фонетичні записи, які ласкаво відгугнув для використання, й за які висловлюю йому тут щире подяку; буковинські приклади (*кобіцка*) — з власних записів; із старшої літератури, пор. Ogonowski, Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Львів, 1880, ст. 68.

²) Записи І. Зілинського; Яр. Рудницький записав на Бойківщині назви сіл: Кацне (Кальне) Угоцна (Угольня).

цупльшині: *spiłnyk*, побіч *spilnyk*, *tełnyk*, побіч *telnyk*, *syłnyk* побіч *syłnyk*¹⁾, *poneg'ılno*, побіч *poneg'ılno*, на Покутті: *mizyłnyk* і *mizylnyk*, *mag'ılnyca* і *mag'ılnyca*²⁾, над Дністром *spiłna* (= спільна, Janów, Gwara Moszkowies, ст. 90), на Буковині: *piżılno* (пужально) і т. д. Явища ці захоплюють, як бачимо, суцільну територію — ізофона тягнеться вужем від української частини Карпат (Лемківщина в $l > ɥ$ в таких випадках участі не бере, там майже кожне $l = ɥ$), підходячи до Дністра, й далі переходить трохи Дністер —, але ж у порівнянні з цілістю українських земель ця територія — невелика. Всі ці явища — другісні, пізніші, нові³⁾. Тимто, маючи на увазі цілість української етнографічної території, треба погодитися з тим, що, так узагалі, поголошення „л“ в українській мові в середозвучі, [в визвуку складів] поза праславянською сполукою *zl, ɥl + cons.* та поза деякими запозиками з чужих мов (із польської), і то у сполуці *ol + cons.* — немає.

Але ж на тій самій території відоме поголошення „ли“ після голосівки й у визвуку слів, в абсолютному визвуку, пор. *vił* (вола), *porił* (попелу), *st'iu* (стіл) або *st'iu*, а то й *ścił*, *ɥoreɥ*⁴⁾ (орел) або *voreɥ* (на буковинській Гуцульщині, в селі Ізворі, вже й род. одн. — оревá, таксамо над Дністром, див. Janów, Gwara Moszkowies... ст. 49: *ɥoreɥa* побіч *ɥorla*), *kołeu*, род. одн. — котевá⁴⁾ і далі таксамо, головно на Гуцульщині й на Покутті, і на Буковині, деколи й на Бойківщині: *pościł*⁵⁾ побіч *pościł'* (= постіль — Городище, пов. Самбір), *pokił* (= покіль),

¹⁾ J. Janów, Z fonet. gwar huc., ст. 282; Кобилянський, ор. cit., ст. 38 (до речі, в нього приклади з „l“ та „l“ посплутувані).

²⁾ Цікаво відмітити, що в цих південно-західніх українських говорах ця ізофона (знов Лемківщина залишається збоку) збігається — ясна річ, незалежно від неї — з іншою ізофоною (теж другісним, новішим явищем): помягченням кожної приголосівки перед *i*, без огляду на те, з чого вона повстала (на Гуцульщині ще не кожної, здебільша, тільки після *t, d*), отже: *ńis* (род. одн. носа) — і *ńis* (жін. рід: несла), *łik* (току і текла) й т. д.

³⁾ С. Рабіївна, ор. cit., ст. 18, 19, 23; J. Ziłyński, Opis fonetyczny języka ukraińskiego, Краків, 1932, ст. 35; Janów, Gwara małopolska Moszkowies..., ст. 49, 50, 112; цікаво, що на Бойківщині буває, як це помітив Яр. Рудницький, поголошення „ли“ у визвуку назв гір, нпр., *Moncił*, *Senecił*, хоч — *hucul*; у гуцулів цього не буває, пор., *Moncił*.

⁴⁾ Вже в Огоновського (ор. cit., ст. 68) занотовані подібні форми, пор. фіжавонька, пор. у Янова: *pyvočka*, (=пилочка), *k'ivok* (=кілок) в селі Мошківцях, ор. cit., ст. 49, 50.

⁵⁾ Запис І. Зілинського.

zakij (=закіль), *vitkij*¹⁾ (=відкіль), *dosij* (=досіль—на Буковині)²⁾ — прикладів цих покищо ще небагато.

Решта ж української етнографічної території (9/10 всієї) в таких випадках поголоснення *ли* в абсолютному визвуку не знає, воно обмежене виключно [крім лемківських сіл у до-річчі Попраду, де живуть іще форми з „л“] на чоловічий рід минулого часу дієслів після голосівки. Тимто виринає сумнів, чи можна обидва ці явища зеднювати й говорити загалом про фонетичну появу $\text{л} < \text{л}$ у формах дієслова, та чи можна говорити про споріднення щодо поголоснення „л“ між українською мовою та сербською [Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, von St. von Smal-Stocky und Theodor Gartner, Відень, 1913, ст. 468], бо ж у тій мові кожне „л“ після голосівки, в усіх випадках, хоч і на різний спосіб, вокалізується.

А проте досі лінгвістика, здебільша, звязувала одне з одним обидва явища, вважала їх за фонетичні, добачувала в обидвох випадках в українській мові поголоснення „л“. Так дивився на них А. Соболевський (Лекції по історії русскаго языка, IV. вид., Москва, 1907., ст. 1907)³⁾, О. Огоновський (Studien, ст. 68-69), Ст. Смаль Стоцький і Ф. Гартнер (op. cit., ст. 44), що подають XVII. в. як час, коли ця вокалізація „wurde allgemein durchgeföhrt“ (приклади: *žoltz* — жовтий, *pъsalz* — писав).

Пояснення на ці явища в цих учених або зовсім немає (Соболевський), або вони—загальні. Зате находимо пояснення в А. Шахматова (Курсъ історії русскаго языка, ч. II, издание 2.—літографоване — Петербургъ, 1910/11, ст. 135; Очеркъ древнѣйшаго періода історії русскаго языка, „Энциклопедія славянскої філології“, випускъ 11, 1, Петроградъ, 1915, ст. 308), та в С. Кульбакіна (Українській языкъ, Харків, 1919, ст. 39), при чому один і другий учений обговорює обидва явища вокалізації (роднѣ, даѣ) — разом.

Шахматов у „Курс“і на згаданому місці підносить, що, мовляв, „*л* вь концѣ слога, ассимилируюсь предшествующей гласной задняго ряда (отже — *о, а, у, ъ*), переходило вь болѣе задній отгѣнокъ, изъ котораго вь послѣдствіи розвивалось *л*; тамъ, гдѣ *л* стояло вь постоянной ассоціації съ словами *ла, ли, лу* и т. д. (отже: стола, столу, столы), вь родственныхъ словахъ,

¹⁾ Приклади з Гуцульщини, зап. Зілинського; пор. Кобилянський, op. cit., ст. 38.

²⁾ Інші приклади з Буковини, див. Огоновський, op. cit., 68.

³⁾ При цій нагоді треба зазначити, що форма *сгдакъ* ієсьмь у грамоті рязанського кн. Олега після 1350. р. сюди не належить.

подобной ассимиляции *l* предшествующей гласной не могло быть. Такимъ образомъ напр. въ существительныхъ муж. рода *l* сохранялось безъ измѣненія подѣ влияніемъ *la, lo, lu* косвенныхъ падежей; также въ родит. словъ женск. и ср. рода [отже — кобил, бо — кобили, кобиламъ і т. д.]; напротивъ, въ несклоняемыхъ причастіяхъ на *l* [отже: *hodilь > ходуу*] долженъ былъ совершиться переходъ *l* въ *u*; въ серединѣ словъ *l* переходило въ *u* въ исконномъ сочетаніи *ol* + согласная, а въ сочетаніи *ol* передъ старымъ суффиксомъ -*ьк* такой переходъ былъ задержанъ влияніемъ родственныхъ словъ: *голка* подѣ влияніемъ *голи* род. мн., а также *голок, голочка* (бѣлор. *гарэлка* подѣ влияніемъ *гарэлочка*). Въ настоящее время видимъ распространеніе *u* также и на причастныя формы на *eu, iu*, но думаю, что въ древности при *daу* существовало произношеніе *xodilь..*“ Иными словами, Шахматов допускаетъ, що був час, коли ми повинні були говорити, н. пр., *стоу* (стіл), *кау* (кал), *кобуу* (кобил), попри — *орел, попел*, таксамо *дау* — попри *xot'il*. Тільки ж до переходу *l* в *u* в іменників, де перед *l* були велярні голосівки, не допускали форми, де після *l* були голосівки заднього ряду (н. пр., *stola, stoly, stolu*; *kobyly, kobyly* і т. д.), тимто в таких випадках мовляв, *l* зберігалось.

Ніколи не можна виключати впливу одних форм на другі, тільки, щоб той вплив не виходив механічним, отже незрозумілим. Такий вплив буде ясний, коли якісь форми функціями близькі одна до одної [в цьому випадку найкраще в формі наз. одн. чол. роду допустити вплив кличного відмінка]. Але ж тоді не буде зрозуміло, чому форма чол. роду дісприкметника оперлася впливові спорідненої форми жін. й сер, роду (*dala, dalo*), а форма множ. чолов. роду таки не допускала переходу „*l*“ в *u* з її голосівкою переднього ряду після „*l*“ (*dali*). Здається, таке пояснення не вдоволяло й самого Шахматова, тимто в „Очерку древнѣйшаго періода“ воно вже трохи змінене¹⁾. Тут російський учений „исключенія изъ общаго правила о переходѣ *l* въ *u* въ

¹⁾ „...наиболѣе вѣроятнымъ представляется предположить, что *l* въ концѣ слога измѣнялось въ *u* сначала только послѣ нѣкоторыхъ гласныхъ, вѣроятнѣе (підкр. наше, В. С.) всего послѣ гласныхъ лабіализованныхъ *o, u*; въ сочетаніяхъ же съ предшествующими *a, y*, а также съ *e, i, ъ* сохранялось *l*; кромѣ того *l* сохранялось и за *o, u* тамъ, гдѣ влияніе аналогії затрудняло его измѣненіе въ *u*; такъ подѣ влияніемъ *val* — *vata, mbt* — *mbta*, вмѣсто *стоу, роу* при *stola, pola*, являлось произношеніе *stol, pol*. Впослѣдствіи, уже по устраниненіи фізіологической причины, приведшей къ переходу *l* въ *u*, звуки *l* и *u* въ концѣ слоговъ распредѣлились въ извѣстныхъ случаяхъ по

кониць слова“ вияснює тим, що, мовляв, „первоначально онъ (перехід) былъ ограниченъ еще какимъ нибудь физиологическимъ условіемъ, отсутствіе котораго позволяло сохранить *ѣ* въ указанномъ положеніи“, і приймає перехід *ѣ* на *и* у вивуку складу насамперед після лябіялізованих *о, и*, зате, на його думку, „*ѣ*“ у сполуці з попереднім *а, у, е, і, ѣ* — зберігалося, а далі зробила вже своє анальогія.

Це пояснення Шахматова приймає й Кульбакін, який теж допускає, що „вѣроятно, измѣненіе *ѣ* въ *и* ..было ограничено первоначально какимъ либо добавочнымъ условіемъ: нпр., положеніемъ послѣ *о, и*“, отже, треба припустити, що первісно було *ѣи*, але *даѣ, биѣ*, було — *стои*, але — *козѣѣ*, а далі анальогія довела до теперішнього стану (*даи — сти*)¹⁾. Для нас цікаве тут у Кульбакіна те, що він говорить про вплив форми part. praet. act. I. типу *давѣ, бивѣ* на форму part. praet. act. II. типу *даѣ, биѣ*, хоч, як бачимо, становище його в справі вокалізації *ѣ* не різниться ні в чому від Шахматова.

Обидва ці пояснення — ніщо більш, як гіпотези, які можна зрозуміти з погляду фізіологічного, але ж хоч і які вони бистроумні, то відгонить від них штучним конструктивізмом, potwierдження їх не дають ні факти мови, ні її історія. Самі автори дуже непевно її ставлять (вѣроятно, предположительно, ограничення какимъ нибудь физиологическимъ условіемъ, устраненіе физиологической причины...). Не диво, що переконати вони нас не можуть. Сумнів, що в українській мові появу *и* в чол. роді минулого часу треба трактувати нарівні з рефлексом праслав. сполуки *ѣ, ѣ + cons.*, отже, що в першому випадку ми маємо до діла теж із фонетичним явищем — залишається далі.

* * *

Цей сумнів щодо фонетичного походження *и* в формах part. praet. act. II. в українській мові висунув перший Кость Михальчук у критиці на працю А. Соболевського: „Къ южно-русской діалектології“ III., »Малорусское нарѣчіе«, надруковану

граматическимъ категоріямъ: такъ въ им. пад. ед. р. мн. и въ уменьшительныхъ съ суффиксомъ *-zk* удерживалось систематически *ѣ*, между тѣмъ въ причастіяхъ *и* вмѣсто *ѣ* проникло и въ положеніе послѣ гласныхъ *а, і, ѣ, у*“ (Очеркъ..., ст. 308).

¹⁾ „...слідовательно было предположительно: *ѣи*, но *даѣ, биѣ, стои*, но *козѣѣ*; подъ вліяніемъ форми прич. прош. склоняемой *дав-* (давѣша род. п.), *бив-* обобщилась форма съ *и* (в) въ причастіяхъ на *ѣ*; наоборотъ — подъ вліяніемъ отношеній *козѣѣ — коз(ѣ)ѣ* и т. п. вмѣсто *стои — стоѣ* явилось *стѣѣ : стоѣ* (позже *стѣѣ — стоѣ*)“, пор. Украинській языкъ, ст. 39, § 56“.

в журналі „Живая Старина“ [вип. IV. 1892., ст. 3—6]; цю свою критику помістив Михальчук у „Кіевск-ій Старин-і“ т. XLII., 1893., відділ „Библиографія“, ст. 479—480. Там читаємо таке:

„Исключительное употребление *в(ѣ)* вм. *л* только въ причастныхъ формахъ: *даѣ, ішоѣ* и проч., прозишло, повидимому, вслѣдствіе простой замѣны (при благопріятномъ отчасти фонетическомъ условіи: ассимиляціи и сліянія *ѣ* съ *в*) формъ II-го дѣйствительнаго причастія прош. вр. м. рода на *-лъ* формамъ I-го древняго такоже причастія на *-въ* — при постоянной дальнѣйшей, вѣроятно, также поддержкѣ этого формами въ родѣ *даѣши* (= др. *давѣши*) — уравниной съ нею *ішоѣши* (= др. *шѣдѣши*) й т. д. Уже въ XV. ст., въ грамотѣ кіев. кн. Семена Александровича встрѣчаемъ: *хотѣв*, вм. *хотѣлъ*; въ памятникахъ же XVI и XVII ст. онѣ становятся чаще. Однако формы женс. и ср. рода съ *л* остались неприкосновенными: *да-ла* и проч. Аналогическое явленіе представляють, кажется, общерусскія формы: *несѣ, умерѣ* (I. проч.), вм. *неслъ, умерлъ* (II. проч.) — при *нес-ла, умер-ла* и проч. Во всѣхъ другихъ случаяхъ конечное *л*, насколько знаємъ, въ малорусскомъ нарѣччіи всегда сохраняется, укр. *стѣлъ, білъ камінь* и проч.“.

Іще далі пішов акад. Агатангел Кримський. Уже у своїй „Українск-ій Граммати-ці для учениковъ высшихъ класовъ гимназій и семинарій Придніпровья“, Москва, 1907, I., вип. 1, ст. 90—96 вказує він на те, що в українських пам'ятках одне і друге *part. praet. act.* вже здавендавна вживалося в функції часу й наводить приклади вже з Ізборника Святослава з 1073. р. Те саме бачимо пізніш у його праці „Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася“ (пор. Акад. Ол. Шахматов і акад. Аг. Кримський, „Нариси з історії української мови“ та „Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI—XVIII вв.“ вид. Укр. Акад. Наук, Київ, 1924). Там на ст. 105. читаємо: „Видко з XI віку нахил висловлювати минулий час не тільки-но причасником на *-лъ* („онъ да^ль е^сть“, „они дали суть“), але й причасником на *-въ* („онъ да^въ е^сть“, „они да^вше суть“), наприклад, в кив. Ізборнику 1073 р.: онъ е събра^въ (л. 77 об.), „е да^въ“ (л. 89), „у^стави^въ“ (л. 23 об. = *ἔδωκεν*), то що. Із них згодом у множині запанувала форма тільки на *-лъ* [пор. сьогочасне малоруське (sic!) „ми дали“, хоч іще в XV. віці для мр. (себто українських) грамот звичайна була форма типу „мы взорѣ^вше есмо“,] а в однині—навпаки: тепер запанувала виключно форма на *-въ* (пор. сьогочасне мр. — себто українське — „він да^в“, „він зібра^в“, „він устави^в“, те, що по великоруськи: „онъ да^ль“,

„онъ собралъ“, „онъ уставилъ). В „Украинск-ій Грамматиці“ на ст. 90—96 прикладів більше, н. пр., із XII. в.: якоже и Х[ристо]сь бывъ есть (Богословіє Йоанна екзарха болгарського), ст. 93, з XIV. в.: евагельскый источник' наводнився и всю землю покрывъ и до насъ пролиявся (список із „Слова“ митрополита Іларіона з XI. в.)¹⁾ і т. д.

Дуже важні для нас приклади з XVI. та XVII. ст., що їх наводить Кримський у своїй граматичі на ст. 95—96., приклади, де форми обох дієприкметників мішаються між собою щодо функцій, де, з одного боку, читаємо, н. пр., *приодѣвъ* у функції минулого часу, і—*приступилъше, оставилъше* [язлівська четверо-евангелія з XVI. в.], *приодѣвши* [в Галятовського] — в функції part. praet. act. I. Поплутання *ла* із *ва* в обидвох формах указує на правописні хитання у способі, як передавати *л*, пор. іше приклади з XVI. в.: *вольторгникъ*, наведений у Шахматова „Очерк“-у, ст. 308, „Курс“-і, ст. 136, у Кримського Грамматичі I., ст. 89 — останній приклад із луцького акту 1583. р., або переписане українське ім'я *Явтух*, чи *Йовтух*, із церк. Євтихій латинськими буквами „*Jottuch*“ (з цього вже за писаними актами прізвище: *Скоронис-Йолтуховський*), Кримський, Грам., I., ст. 397. у помітці, *Елфимія*, Київ. помяник XVII. в.: народне українське *л* в формі „в“ могло видаватися писареві простим, вульгарним, і він переписував його буквою „ла“.

Шахматов на здогад А. Кримського не звернув належної уваги²⁾, мовляв „нефонетическое объяснение этихъ формъ“ йому „представляется невѣроятнымъ... уже потому, что въ ж. и сред. родѣ находимъ окончанія ла, -ло, во мн. числѣ -ли“ (Очеркъ древнѣйшей исторіи..., ст. 308).

Сумнів щодо фонетичного походження *л* у згаданій формі висловив і Є. Карський (Бѣлоруссы, т. II.,¹⁾ Варшава, 1908, ст. 397—403).

Появу *л* в чол. роді мин. часу дієслів уважає й О. Бузук (Нарис історії української мови, Київ, 1917, ст. 36) за форму

¹⁾ Приклади з Галицько-волинського літопису, що їх подає Кримський у своїй граматичі дуже непевні; пор. Войшелкъ у боявься того же и бѣжа; Тренята же попередивъ и убивъ Товтивила и нача княжити (ст. 93), і на це і вказує сам Кримський; тут може збити знателіку сполучник (и), який народня українська мова в таких випадках знає (пор. приклади: В. Сімович, Грамматика української мови, Київ-Ляйпціг, ст. 429).

²⁾ Пор. його вислів: „пытаясь объяснить (форми мин. часу) какъ старья причастія на -въ“, Очеркъ, ст. 308.

„зовсім иншого походження“, ніж *л* у прасл. сполуках *zl, yl + cons.*; на його погляд, „в зам. *л* виникає тут не фонетичним шляхом, а чисто морфологічним, а саме в наслідок впливу дієприкметника минул. часу на *-вz, -вzши*“, та тільки він не погоджується з Кримським, який ніби „ототожнює цілком розглянуті форми“ із старими формами дієприкметника на *-вz*, мовляв, „проти цієї думки (Бузук іде за Шахматовим) промовляє заховання (!) *л* у фор. жін. і сер. роду“ (ibidem, ст. 78).

Є. Тимченко не висловлюється ні сьак, ні так (Курс історії українського язика, 2. вид., Київ, 1930); він думає, що „питання про *ц* в дієсловах вимагає ближчого дослідження“ (ст. 184), але ж із слів „само собою (перехід „*ла*“ в „*л*“ в дієслів) воно одночасове з переходом *-ол-* в *-ол-*“ (ст. 183) можна згадуватися, що він таки вважає *л* в дієсловах за явище фонетичне (відносить його до XV. в.)

Для нас дуже важна думка Кримського, таксамо велику вагу для пояснення самого явища має, на основі наведених прикладів, його сконстатування того факту на українському ґрунті, що, зрештою, відомий і в інших славянських памятках, знаний і в староцерковнославянській мові — сплутання функцій обох дієприкметників минулого часу. Правда, виходячи з теперішнього граматичного думання, нам не дуже то й легко вияснити собі той шлях, який вів до поплутання функцій обидвох дієприкметників у напрямі їх присудковости. Наростки обидвох дієприкметників — номінальні, семантично були, мабуть, близькі один до одного [дакъ — той, що дав і далъ — (більш-менш) той, що дав] — тимто легко part. praet. act. I. у сполуці з допоміжним дієсловом могло набрати функції присудка. Та як не як, факти мови, засвідчені памятками, на таке сплутання функцій обох дієприкметників указують.

Та, залишивши з боку справу функційну, правда, незвичайно важну, але ж і дуже складну (з погляду теперішнього граматичного думання), придивімося до відносин між обидвома формами з погляду структури української мови. Структуральні ж закони української мови, мови як чогось цілого, як системи, кажуть, що форма чол. роду мин. часу склалася на основі такої відповідні (кореляції) обидвох дієприкметникових форм:

pasz: pasz = znalz: znasz.

На основі фонетичних законів української мови „*л*“ у першому члені першої частини відповідні після приголосівки „*s*“ відпало, тимто тут обидві форми між собою злилися. Навіть

коли устаткувалися закони ікання, і то в якійнебудь формі, н. пр.:

neslъ : nesъ = ѱusl : ѱus = ѱisl : ѱis,

то це нічого в суті справи не зміняло. Це видно і в тих мовах (білоруська) і говорах (північно-московських), що закону ікання не знають, але ж знають відпад „l“ після деяких приголосіях у формі чол. род. мин. часу та поділяють із українською мовою в цій формі перехід „l“ на „ʎ“.

У схронологізованій кореляції виглядало б це так:

pas (< paslъ) : pas (< pasъ) = x : znaѱ (< znavъ)

x = znaѱ

Іншими словами:

коли зілилися між собою форми в першому випадку (*paslъ, pasl — pas*), то, для однородности будови мови, вони злилися і в другій частині відповідні, при чому вплив тут мав другий член першої частини кореляції, який наче б то на око усував перший член і робився панівним. Коли в першому випадку запанувала єдина вже форма дієприкметника (*pasъ*), то мусіла запанувати вона і в другій частині кореляції [*znavъ > znaѱ*], при чому ці єдині вже форми перебирали на себе функцію тієї форми, яка чи силою звукових законів (у 1. випадку) перестала існувати, чи просто її витиснула з мови друга форма (у 2. випадку).

Це тим легше могло статися, що в українській мові пропала зовсім не тільки функція давнього *part. praet. act. I.*, але і зникла зовсім і сама давня форма, залишившись тільки в закостенілій формі *instr. pl.* (як форма способова, пор. поруськи, по-польськи й т. д.) на -ши (*нас-ши, ніс-ши, знав-ши*) з окремою функцією ¹⁾. Влегчити шлях до того, щоб ці форми одна з одною злилися, могли й деякі фонетичні переміни серед новішої формації українських дієслів, таких, як: **plyvlъ, *revlъ* („v“, „ev“ — із презентичних форм), де „l“, після випаду глухого, губи-

¹⁾ В деяких народніх піснях виступає й ця форма у присудковій функції, пор. у пісні: »Калино, калино, чом не процвітаєш«:

Сумне дівча, сумне, сумне-невеселе,
дві нічки не спало, дрібний лист писало,
дрібний лист писало та на почту слало
до свого милого, що вірне кохало.

Милый рано вставши, лист перечитавши,
тяженько здихнувши, ревне заплакавши.

Як молодий жовнір по касарни ходит, і т. д.

Співаючи »Христос воскрес«, в формах „попράвк“, „длрорквк“ наш нарід віддавна певне відчував, як відчуває досі, минулий час, а не дієприкметник... „Протерпѣвый за насъ страсти“ на селах співають: »Протерпів-єсь за нас страсти«...

лося в визвуку, пор. *плив, рів*, і далі — *пливла* (і *плила*), *рєвла*¹).

На цьому прикладі, де на основі кореляції:

$$pas \left(\begin{array}{l} < \text{pasъ} \\ \text{paslъ} \end{array} \right) : \text{pasla} = \text{plyu} : x \\ x = \text{plyula}$$

утворилася форма жіночого (й середнього) роду (а далі форма plural.), видко, як мова йде до створення однієї системи в формах, тимто й вирівнялися дериваційні звязки між поодинокими формами.

* * *

Цікаво, що ці форми позливалися саме в тих мовах, де в формі part. praet. act. II. „l“ після деяких голосівок відпало (укр., білорусь., півн.-моск. говір). Що таке злиття не доторкнуло російської літературної мови — пояснюється непереможним впливом церковнослов'янської мови, що під ним складалася російська літературна мова; під впливом церковщини зберегла російська літературна мова й форму part. praet. act. I. в відомій функції (*знав*), і в цій функції ця форма й досі живе у свідомості російського народу. Північно-московські говори не брали участі у творбі російської літературної мови, тимто в цих говорах злиття обидвох форм part. відоме.

В польській мові, де немає тепер part. praet. act. I. в давній формі, бачимо в заkostenілій прислівниковій формі на *-szy* протилежний вплив, ніж в українській мові: кінцеве *l* part. praet. act. II. після приголосівок довго зберігалося, і то так сильно, в мовній свідомості, що вдерлося навіть у заkostenілі форми part. praet. act. I., пор. *pasłszy, niósłszy* і т. д.

Погляд про структуральне злиття обох форм потверджує й історія української мови, підтверджують і українські мовні пам'ятки. Кінцеве „l“ у формах part. praet. act. II. після деяких приголосівок відпало вже в XV. ст. (пор. приклад із 1473 р., записаний у ЗНТШ., т. СХХІV., його наводить Тимченко, ор. cit., ст. 183: *дорадився*); у XVI. ст. процес злиття міг закінчитися, і саме в тому часі починають міщатися в минулому часі форми з *л* та *в*, — отже форма з *в* (*у*) була вже в народній свідомості для функції минулого часу — жива. Цікаво, що тоді появляються вже і другісні форми part. praet. act. II., утво-

¹) Автім є ще такі українські говори (лемківські, в доріччі річки Попраду, як подають записи Зілинського), що не знають переходу *l > u* в формі чол. роду мин. часу (*dal, znal, chodyl*), хоч утратили форму part. praet. act. I., але ж у прасл. сполучці *zl, vl + cons.* — *u* знають. На те, що ці говори зберегли „l“ у цій формі, могла вилинути польська мова.

рені просто з форм мин. часу, типу: *вывѣвши, найшовши* (В. Шимановській, Очерки изъ исторіи русскихъ нарѣчій, Черты мало-русск. нарѣчія XVI—XVII в., ст. 88), пор. *вивів, найшов* — а це тільки доказує, що погляд на злиття обох форм — правдивий. Тільки ж такі дієприслівникові форми входили в мову спроквола, коли зважити, що старі форми появляються спорадично ще з початком XIX ст. (пор. у Квітки „*увішедши*“, хоч тут не виключений і церковний вплив у цього автора).

Коли так дивитися на появу *ѣ* в чол. роді мин. часу дієслів після голосівки, то виходить ясно, що це явище — не фонетичне, не має нічого спільного ні з загальною начебто вокалізацією „*l*“ після голосівок в українській мові, з його поголошенням у праславянських сполуках *zl, ьl + cons.*, а явище — структуральне, що появилося в ділянці морфології в висліді тенденції вирівнювати дериваційні звязки в одну системну цілість, тимто можна його назвати й — морфологічним.

Таким чином висновки наших міркувань про вокалізацію „*l*“ в українській мові такі:

1. вокалізація „*l*“ у праславянських сполуках *zl + cons.*, *ьl + cons.* обхоплює весь український мовний простір, це явище фонетичне;

2. крім цих сполук, появляється *ѣ* на місці „*l*“ в середозвучі після *o* (*ol + cons.*) у запозиках із чужих (з польської) мов (за аналогією до першого випадку, де праславянське *zl, ьl + cons.* давало в староукраїнській мові *ol + cons.*);

3. появу *ѣ < l* після інших голосівок у середозвучі деяких іменників поясняє асоціація до форм чол. род. мин. часу подібних дієслів;

4. вокалізації „*l*“ у визвуку складів (у середозвучу) й слів (абсолютному визвуку) українська мова, — в останньому випадку, крім чолов. роду дієслів у мин. часі, — в $\frac{9}{10}$ свого мовного простору не знає; поява його в південно-західніх говорах — явище нове, другісне; в цих околицях появляється *ѣ* й на місці паляталізованого *l* (*l'*), де це *ѣ* виступає побіч *l*;

5. *ѣ* в чол. роді мин. часу дієслів явище — нефонетичне, а морфологічне, спричинене структуральними законами української мови (злиття в цьому роді форм *part. praet. act. I* із формами *part. praet. act. II*); таким чином

6. українська мова щодо поголошення „*l*“ виявляє не повну аналогію із сербохорватською мовою.

1939. е. о. 3859

Помічені пропуски.

До 4. помітки на ст. 7, (ЗНШ, ст. 143) на кінці додати:

; форму *šciŋ* нотує й І. Панькевич у бойківських говорах Закарпаття, пор. Відношення південно-карпатських говорів української мови до всіх інших українських говорів, і передусім до північно-карпатських (ЗНШ, т. CLV, ст. 185)

На ст. 13. (ЗНШ, ст. 149) пропущена помітка, що відноситься до речення у 23. рядку згори. Речення це починається словами: Наростки обидвох дієприкметників номінальні, семантично були, видно, близькі один до одного¹⁾ і т. д. Ось ця нотка, що мала бути в долині:

¹⁾ Досить узяти на увагу теперішні прикметники на *-лий*, колишні *part. praet. act. II.*, що перебрали тепер на себе функцію *part. praet. act. I.*, що, як відомо (про це сказано на ст. 14 — ЗНШ. 150), в українській мові загинуло у прикметниковій формі, отже і в функції прикм. додатку — пор. *застиглий* (=той, що застиг), *умерлий* (=той, що вмер), *зігнйлий*, *минулий*, *відсталий*, *погорілий*, *запустілий* і т. д. [в рос. літературній мові, таксамо в чеській, форми *part. praet. act. I.* на *-ший* у таких випадках живуть].

На ст. 14. (ЗНШ, ст. 150) помітку 1. доповнити:

або і словацька, бо, як стверджує І. Панькевич, і в західніх лемківських (запопадських) говорах Закарпаття „*č*“ у таких формах в „*ž*“ не переходить (ЗНШ. т. CLV, ст. 183).

Деякі інші граматичні праці:

Декілька слів про науку граматики укр. мови в наших середніх школах та про підручник проф. Стоцького й Гартнера „Руска граMATика“, друге видане, Львів, 1911, „Наша Школа“, кн. I—II (наук. рецензія)

Praktische Grammatik der ukrainischen Sprache für den Selbstunterricht, Wien und Leipzig, (1915), Hartlebens Verlag

Практична граMATика української мови, Раштат, 1918

ГраMATика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці, 2. вид., Київ—Ляйпціг, „Укр. Накладня“, 1921. р.

Модест Левицький, „Українська граMATика для самонавчання“, вид. 3., Катеринослав—Ляйпціг, 1923, Прага, 1923, „Нова Україна“, 7—8, (наук. рецензія)

На теми мови, Прага—Берлін, 1924

Нарис граматики староболгарської (старо-церковнославянської) мови, Прага, 1926 (літогр.),

Латинка для нашої бібліографії, Прага, 1927, „Книголюб“, кн. 2

Українське „що“, Київ, ВУАН, 1928 (Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. II.)

Українські йменники чолов. роду на -о в іст. розвитку й освітленні, Прага, 1929 (Праці Укр. Висок. Пед. Інст. ім. М. Драгоманова, т. I.)

Спроби перекладів св. Письма у творах Й. Галятовського, Львів, 1930 (Записки Н. Т. Ш., т. ХСІХ)

Укр. чоловічі ймення осіб на -но (в іст. освітленні), Київ, ВУАН, 1931 (Збірник комісії для дослідж. іст. укр. мови, т. I.)

Іст. розвиток укр. (здрібнених та згрубених) чолов. хресних імен із окремишньою увагою на завмерлі суфікси, Прага, 1931, (Sborník prací I. sjezdu slov. filologů v Praze, sv. II; те саме по фр.)

Grammatica slavo-ruthena М. Лучкая, ч. I., (частина слявяно-руська), Ужгород, 1931 (Науковий Збірник тов. „Просвіта“, річн. VII—VIII)

Правописні системи М. Драгоманова (латиниця, драгоманівка), Прага, 1932 (Драгоманівський Збірник Укр. Висок. Пед. Інстит.)

Zur Frage e—o im Ukrainischen, Прага, 1932, (Charisteria Guilemo Mathesio quinquagenario)

Хрестоматія з пам'яток староукр. мови (старого й середнього періоду до кінця XVIII. століття) — з додатком вибору зі староболг. пам'яток зі словничком (літогр.), Прага, 1932

До морфології укр. прикметників, Прага, 1933 (Slavia, XII.)

Йосеф Іречек і укр. мова, Прага, 1933 (Праці Укр. Висок. Пед. Інституту, т. II.)

Про поголоснене українське „л“, Львів, 1936 (Записки Н. Т. Ш., т. CLV.)